

У житті та науковій діяльності М.М. Сибірцева визначальним є ново-олександрійський період, коли він очолив першу в світі кафедру ґрунтознавства (1894), створену В.В. Докучаєвим. Завідувачем кафедри і в.о. професора його було призначено з 23 січня 1894 р. Про коротке, але таке яскраве і наповнене змістом життя вченого краще можуть розповісти фахівці – учені-ґрунтознавці, наукові нащадки В.В. Докучаєва і М.М. Сибірцева. В історичному нарисі професора Д.Г. Тихоненка [2], який очолював кафедру ґрунтознавства ХНАУ з 2005 до 2012 р., означено всі найважливіші події того часу і найбільші напрацювання. Микола Михайлович Сибірцев був улюбленим учнем В.В. Докучаєва. У 1882–1885 рр. – він активний учасник ґрунтової Нижегородської експедиції В.В. Докучаєва, його помічник і опора. За сім років праці в Нижньому Новгороді (1885–1892) М.М. Сибірцев опублікував 20 наукових праць і організував музей природи краю. У 1892–1894 рр. він був офіційним помічником В.В. Докучаєва як начальника Особливої експедиції Лісового департаменту, також брав участь у розробці програми цієї експедиції.

М.А. Богословський [3] так описує діяльність М.М. Сибірцева у Нижегородській експедиції: «Н.М. Сибирцев начал свою деятельность в Нижегородском земстве, едва сойдя со школьной скамьи, полный сил и светлых надежд, полный веры в успех и благотворность того общественного дела, которому он себя посвятил... "Нижегородская полоса", как любил выражаться Н.М. об этом периоде, была для него вдвойне памятна, как по существу задач, над которыми он трудился, так и по той живой прогрессивной общественной среде, в которой он вращался и благодаря которой жизнь и работа в Нижнем не имели для него отпечатков одиночества и духоты. В самом Нижегородском земстве тогда установилось течение, весьма благоприятное для широких научных исследований, причем можно было рассчитывать, что плоды этих исследований проникнут в жизнь...».

1898 р. М.М. Сибірцев разом із професором К.Д. Глінкою відвідали Німеччину, Швейцарію, Італію та Австро-Угорщину, де вели побіжні спостереження ґрунтів, досліджуючи їх генетичні типи, умови залягання та територіальні зміни. Результати спостережень Сибірцев опублікував у праці «Из заграничных экскурсий 1898 года. Заметки о почвах».

Професор А.Ф. Фортунатов у 1900 р. [4] так описав багатогранну діяльність Сибірцева: «Н.М. Сибирцев оставил очень крупный след не только в естественно-научном почвоведении. Методология русской хозяйственной статистики получила от него незаменимое содействие в постановке вопросов при статистическом исследовании почв. Первая программа опросных сведений была применена Н.М. к почвам Княгининского уезда в 1887 г.; программа эта не была напечатана (у нас она сохранилась в рукописи), впоследствии автор ее переделал, и переделанная, уже в печатном виде она была применена экспедициями земских статистиков по разным уездам Нижегородской губернии. Наконец, в новой переделке профессор включил эту программу в свои лекции почвоведения».

Усі, хто працював із М.М. Сибірцевим, як пише Д.Г. Тихоненко [2], із великою повагою називали його «премудрым». Отже, М.М. Сибірцев розпочав роботу на посаді завідувача кафедри вже маючи великий досвід науковця і практика з територіальних досліджень ґрунтів Нижегородської, Володимирської та інших губерній Росії. Тому він добре розумів як ліпше організувати навчальну і науково-методичну роботу на кафедрі. Тим більше, що її проводили на фоні реформування Інституту за методикою В.В. Докучаєва. Сибірцев розробив навчальну програму з ґрунтознавства для агрономів і лісівників, яка складалася з лекційного курсу і лабораторно-практичних занять. Особливу увагу зосереджено на програмі й методиці проведення польової практики студентів. Під час дослідження ґрунтів у полі, за методикою, яку розробив В.В. Докучаєв, студенти мали оволодіти методами «читання» ґрунтів у природі (польова діагностика за Г.С. Гриньом), відбору зразків ґрунту з кожного генетичного горизонту профілю для їх подальшого хімічного (лабораторного) аналізу і вивчення «суті» ґрунтів.

У процесі польової практики, за М.М. Сибірцевим, студенти відпрацьовували питання картографії ґрунтів і складання ґрунтових карт різного масштабу, а у камеральний період в лабораторних умовах вивчали хімічні, фізичні та інші характеристики ґрунтів, зразки яких було відібрано у полі.

Учений організував роботу хімічних лабораторій на кафедрі, де кожний студент мав робоче місце, хімічний посуд і реактиви для проведення аналітичних робіт. Аналіз матеріалів польових і лабораторних досліджень, проведений кожним студентом, служив основою для визначення продуктивних можливостей ґрунтів (родючості) і проведення земельно-оцінювальних робіт – бонітування ґрунтів, методику якого розробив Докучаєв, а доповнив Сибірцев.

Сибірцев М.М. написав перший у світі підручник «Почвоведение», до якого ввійшли його лекції з ґрунтознавства для агрономів і лісівників другого курсу. Перше

видання підручника вийшло друком 1900–1901 рр., друге – 1909 р., третє – 1914 р., четверте – 1951 р.; у 1907 р. – польською мовою. Книга складається із шести розділів: Ґрунтоутворення (наноси і вивітрювання, материнські породи, динамічні явища); Учення про ґрунт як масу (мінеральна частина та її хімічний склад, органічна частина, хімічні перетворення, склад ґрунтового розчину і ґрунтового повітря, фізичні властивості); Ґрунт як геофізичне утворення (формування ґрунтових утворень, вплив зовнішніх факторів, вік ґрунтів і їх «історія», методи дослідження ґрунтів у полі); Описове ґрунтознавство (класифікація, зональні, інтразональні й азонанальні ґрунти); Географія і картографія ґрунтів (фізико-географічні області Росії); Бонітування ґрунтів [2].

За висловлюванням професора С.С. Соболева у передмові до вибраних творів Сибірцева [5]: «Капитальным трудом Сибирцева является его «Почвоведение» – курс лекций, читанный студентам Института сельского хозяйства и лесоводства в Новой Александрии. Свою работу над составлением курса Н.М. Сибирцев начал при непосредственном участии В.В. Докучаева... Над составлением курса «Почвоведение» Сибирцев работал непрерывно... Последнюю корректуру издания «Почвоведения» 1900 г. он подписал 17 июля 1900 г., за три дня до смерти...».

Підручник М.М. Сибірцева отримав високу оцінку його сучасників і не втратив значущості й сьогодні. Ґрунтознавець розвинув учення свого вчителя В.В. Докучаєва про ґрунти, їх класифікацію, зональність, картографію і бонітування.

Крім підручника (енциклопедичного за змістом), важливими є й інші розробки: «Об основаниях генетической классификации почв» (1895); «Химический состав растительно-наземных почв Нижегородской губернии» (1896); «Об естественно-историческом изучении почв в России» (1897); «Почвенная карта Европейской России», составленная по почину и плану проф. В.В. Докучаева, Н.М. Сибирцевым, Г.И. Танфильевым, А.Р. Ферхминым» (1900).

«Программа для исследования почв в поле (сборание почвенных образцов)» (1896) так охарактеризована К.Д. Глінкою [6]: «Занимаясь в течении 18 лет почвенными исследованиями в поле, Н.М., выработал и программу этих исследований, которая вошла в общую серию «Программ», изданных С.-Петербургским Обществом Естествоиспытателей, а кроме того, была напечатана и отдельно при «Записках Ново-Александрийского Института». Программа эта получила широкое распространение в России».

Сибірцев М.М. виступав проти поділу ґрунтознавства на теоретичне й агрономічне, відстоюючи думку, що ґрунтознавство – це єдина наука, у якій є практична складова. І тепер, як зауважує Д.Г. Тихоненко [2], уже добре відомими є складові єдиної науки про ґрунт, а саме: меліоративне, лісове, екологічне, агрономічне ґрунтознавство і, навіть, соціальне ґрунтознавство.. Уперше в історії ґрунтознавства Сибірцев увів такі поняття: «ґрунтова зона», «зональний тип», «генетичні ряди ґрунтів», «підтипи ґрунтів», «ступінь розвитку ґрунтоутворного процесу» (слабо-, середньо-, сильно-), «агрономічна оцінка ґрунтів». Тому закономірно М.М. Сибірцева вважають співзасновником ґрунтознавства.

Універсальність і широту поглядів Сибірцева на ґрунтознавство підкреслює С.С. Соболев [5]: «Роль Н.М. Сибирцева в создании почвоведения как науки исключительно велика... Н.М. Сибирцев обобщил и творчески развил учение В.В. Докучаева о почве как особом естественно-историческом теле и учение П.А. Костычева о почве как среде, способной удовлетворять потребностям жизни растений. На основе учений Докучаева и Костычева, своих многолетних наблюдений и исследований Сибирцев написал первый учебник генетического почвоведения, по которому учились несколько поколений агрономов, лесоводов, почвоведов и который не утратил своего значения и в наши дни».

На період хвороби професора В.В. Докучаєва (1896–1900), М.М. Сибірцев очолив наукову школу докучаєвців. Це учні В.В. Докучаєва, М.М. Сибірцева і, деякою мірою, К.Д. Глінки у Ново-Олександрії – Н.А. Дімо, І.А. Шульга, Г.М. Тумін, Н.І. Прохоров, Д.П. Гедеванішвілі, Т.П. Гордєєв, А.П. Чорний, А.Г. Набокiх, які з часом стали відомими вченими, очолювали наукові та науково-виробничі установи країни.

П.Ф. Бараков [1] у передмові до видання лекцій Сибірцева (1901) пише: «Сибирцев «не был простым, заурядным работником. Он был творцом-художником, пролагавшим новые пути в науке. Никогда не любивший говорить о себе, Н.М. лишь в дружеской беседе однажды высказался: "когда я работаю, то чувствую себя, как художник; в воображении моем создаются образы и картины прошлого и мне хочется описать их и сделать ясными и понятными для других". И неумолимо, преданному и талантливому слуге науки, каким был Н.М., действительно, многое удалось описать и сделать ясным и понятным для других в его многочисленных трудах!».

Висловлювання про Сібірцева-викладача, лектора читаємо у К.А. Мацеєвича [7]: «В особенном умении влияют на своих слушателей, делают их убежденными сторонниками своих мыслей и взглядов, заключается одна из характерных сторон профессорской деятельности Н.М. Основывалась она, главным образом, на той горячей любви к своей науке, которая ярко светилась в каждом слове Н.М. и которую он умел своим мастерским изложением вдохнуть и в своих слушателей. Зависело это также и от того, что его курс представлял образец логического изложения предмета. Слушатель мимовольно проникался идеями новейшего научного почвоведения; они сами собою занимали чуть ли не центральное место в общей сумме познаний, выносимых из разнообразных дисциплин, входящих в систему агрономического образования. Громадным подспорьем этому служили и практические занятия, которые велись Н.М. с редким умением».

Деякі риси характеру Сібірцева виразно описав П.В. Отоцький [8]: «...мое внимание привлекла одна небольшая скромная фигура, слегка сутуловатая, с характерным сократовским лицом, в близоруких очках, из-под которых довольно сумрачно смотрели страшно выпуклые глаза. Как-то странно, по провинциальному, жестикулируя, этот хмурый человек яростно напал на ботаника К. Спор шел по поводу какой-то блестяще талантливой фантазии последнего на тему о геологической истории среднего Поволжья... Чувствовалась большая эрудиция, сильный, чисто научный анализ и страстная ненависть к "фантазиям"... При воспоминании о С., предо мною встает величавый образ доктора Фауста, умного, ученого, аскета и подвижника, отдавшего без остатка науке, "премудро" строившего свою жизнь, всеми уважаемого и ... одиноко умирающего где-то на чужбине, в глухом углу».

Цікавим є висловлювання А.Р. Ферхміна [9] про людські якості відомого вченого: «Сибирцев принадлежал к числу тех немногих, сравнительно, людей, которые много выигрывают при ближайшем знакомстве с ними. Одаренный от природы сильным умом, большою наблюдательностью и живою восприимчивостью ко всему прекрасному, возвышенному и гуманному, он, однако, далеко не всегда и не со всеми готов был делиться результатами своих размышлений и наблюдений над пережитым и прочувствованным. На первый взгляд, он производил нередко впечатление человека молчаливого, сосредоточенного, мало общительного, осторожно вставлявшего в разговор свои замечания... Но стоило попадать Н.М. в среду, где он чувствовал отзвуки душевных струн, дававших гармоническое созвучие с его собственным нравственным и душевным строем, как он становился оживленным собеседником, которого ценили тем выше, что он обладал в этом отношении драгоценными качествами: он был талантливейший юморист и почти всегда умел находить меткое, остроумное и вместе забавное словцо, определявшее сразу данную личность или явление в неожиданно новом и вместе неизменно верном, хотя иногда несколько карикатурном, свете; он обладал огромною памятью, и цитаты в прозе и стихах, всегда уместные, всегда удачные... то и дело слышались из уст его; многие его словечки и характеристики так и остались ходячею монетою в кругу лиц, знавших его ближе; наконец, он отличался необычайною нравственною чистоплотностью...».

Велику значущість та інноваційний характер робіт Сібірцева підкреслює І.А. Крупеніков [10]: «Подробное рассмотрение итогов научного творчества Сибирцева понадобилось нам не только для того, чтобы воздать ему по заслугам. В его классификационных, картографических, бонитировочных исследованиях, в курсе почвоведения сконцентрировались успехи почвоведения последней четверти XIX в. Это был интенсивный прорыв на уровень обобщений, на уровень теории».

Етапи життя і наукової діяльності М.М. Сібірцева (за І.А. Крупеніковим [10])

1860.13 лютого – народився у м. Архангельську;

1869-1873 – навчався в Архангельському чотирикласному духовному училищі;

1873-1878 – навчався в Архангельській духовній семінарії;

1878-1882 – навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету;

1882-1883 – брав участь в експедиції В.В. Докучаєва з вивчення геологічної будови та ґрунтів Нижегородської губернії; досліджував Арзамаський повіт;

1884 – опублікував свої перші наукові праці: про ґрунти Арзамаського та Княгинінського повітів Нижегородської губернії та пермські вапняки на її території; склав магістерські іспити;

1885-1892 – завідував природничо-науковим музеєм у Нижньому Новгороді; проводив дослідження ґрунтів за завданням земства; розробив теоретичні основи та практичні прийоми картографії ґрунтів;

1886 – опублікував працю «Химический состав растительно-наземных почв Нижегородской губернии»;

1888-1890 – проводив геологічні дослідження у Нижегородській, Володимирській, Рязанській та Костромській губерніях за завданням Геологічного комітету;

- 1890 – виступив із доповіддю на VIII з'їзді російських природодослідників і лікарів;
- 1891 – виступив із пропозиціями у боротьбі із засухами та організації дослідних полів у Нижегородській губернії;
- 1892-1894 – був помічником В.В. Докучаєва в «Особой экспедиции лесного департамента по испытанию и учету различных способов и приемов лесного и водного хозяйства в степях России»; досліджував Хренівську та Старобільську ділянки експедиції;
- 1893 – разом із В.В. Докучаєвим видав каталог ґрунтової колекції для міжнародної виставки у Чикаго;
1894. 23 січня – призначений завідувачем першої у світі кафедри ґрунтознавства Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва (нині – ХНАУ ім. В.В. Докучаєва). Перебував на посаді до 1900 р.;
- 1895 – опублікував Програму університетського курсу з ґрунтознавства;
- 1895-1898 – досліджував ґрунти різних районів Польщі (Привіслянського краю);
- 1895 – нагороджений золотою медаллю Всеросійської сільськогосподарської виставки у Москві за колекцію ґрунтів Польщі;
- 1896 – захистив у Московському університеті магістерську дисертацію «Окско-Клязьминский бассейн (с геологической картой)»; опублікував працю «Об основаниях генетической классификации почв»;
- 1897 – очолив бюро з ґрунтознавства при Вченому комітеті Міністерства землеробства та державного майна;
- 1898 – здійснив велику подорож до Німеччини, Швейцарії, Італії та Австро-Угорщини; випустив працю «Чернозем в различных странах»; опублікував першу генетичну ґрунтову карту Європейської Росії;
- 1899-1900 – підготував до друку курс лекцій з ґрунтознавства; разом із Г.І. Танфільєвим і А.Р. Ферхміним склав нову ґрунтову карту Європейської Росії;
- 1900 – завершив свою фундаментальну працю – підручник «Почвоведение» (1900–1901); нагороджений золотою медаллю на Паризькій міжнародній виставці;
1900. 20 липня – помер в результаті важкої хвороби у с. Воздвиженське Белебеєвського повіту Уфимської губернії.

Бібліографія

Опубліковані наукові праці М.М. Сибірцева (з фонду Фундаментальної бібліотеки ХНАУ):

- Сибірцев Н.М. Избранные сочинения : в 2 т. / [под ред. и с предисл. С.С. Соболева]. Москва : Сельхозгиз, 1951. Т. 1. 472 с.
- Сибірцев Н.М. Избранные сочинения : в 2 т. / [под ред. и с предисл. С.С. Соболева]. Москва : Сельхозгиз, 1953. Т. 2. 583 с.
- Сибірцев Н.М. География почв // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Санкт-Петербург : изд. А.Ф. Девриена, 1900. Т. 2. С. 523–528.
- Сибірцев Н.М. Грубые почвы // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Санкт-Петербург : изд. А.Ф. Девриена, 1900. Т. 2. С. 898.
- Сибірцев Н.М. Дерново-подзолистые почвы // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Санкт-Петербург : изд. А.Ф. Девриена, 1900. Т. 2. С. 1066–1069.
- Сибірцев Н.М. Из заграничных экскурсий 1898 года. Заметки о почвах. Варшава : в тип. Варшав. Учеб. Округа, 1899. 22 с.
- Сибірцев Н.М. Картография почв // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Санкт-Петербург : изд. А.Ф. Девриена, 1900. Т. 3. С. 1276–1279.
- Сибірцев Н.М. Классификация почв // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Санкт-Петербург : изд. А.Ф. Девриена, 1901. Т. 4. С. 174–192.
- Сибірцев Н.М. Классификация почв в применении к России // Ежегодник по геологии и минералогии России / под ред. Н. Криштафовича. Новая-Александрия, 1897–1898. Т. 2. С. 73–78.
- Сибірцев Н.М. Почвоведение: лекции, чит. студ. Ин-та Сел. Хоз-ва и Лесоводства в Ново-Александрии. Санкт-Петербург : тип. И.Н. Скороходова, 1900. Вып. 1 : Почвообразование (наносы и выветривание). 136 с.
- Сибірцев Н.М. Почвоведение: лекции, чит. студ. Ин-та Сел. Хоз-ва и Лесоводства в Ново-Александрии [биогр. очерк П. Баракова]. Санкт-Петербург : тип. И.Н. Скороходова, 1901. Вып. 2 : Учение о почве, как о массе. Почва как геофизическое образование. 196 с.
- Сибірцев Н.М. Почвоведение: лекции, чит. студ. Ин-та Сел. Хоз-ва и Лесоводства в Ново-Александрии. Санкт-Петербург : тип. И.Н. Скороходова, 1901. Вып. 3 : Описательное почвоведение. География и картография почв. Бонитировка почв. 212 с.
- Сибірцев Н.М. Почвоведение: лекции, чит. студ. Ин-та Сел. Хоз-ва и Лесоводства в Ново-Александрии / [биогр. очерк, библиогр. и предисл. П. Баракова]. 2-е изд., посмерт. Санкт-Петербург : типо-литогр. М.П. Фроловой, 1909. 504 с.
- Сибірцев Н.М. Почвоведение: лекции, чит. студ. Ин-та Сел. Хоз-ва и Лесоводства в Ново-Александрии / [биогр. очерк, библиогр. и предисл. П. Баракова]. 3-е изд., посмерт. Санкт-Петербург : типо-литогр. М.П. Фроловой, 1914. 504 с.
- Сибірцев Н.М. Программа для исследования почв в поле (собираение почвенных образцов). Б.м., [1896]. 17 с.
- Сибірцев Н.М. Сообщение о Нижегородском земском музее // Труды состоящей при I отделении Императорского Вольного Экономического Общества Почвенной Комиссии 1888–1889 гг. Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1889. Вып. 1. С. 26–27.
- Глинка К.Д., Сибірцев Н.М., Отоцкий П.В. Хреновский участок // Труды Экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом, под руководством проф. Докучаева. Отчет М-ву Земледелия и Гос. Имуществ. Научный отдел. Т. 1. Оро-гидрология, геология, почвы и ґрунтовые воды. Санкт-Петербург, 1894. Вып. 1. 122 с.
- Докучаев В.В., Сибірцев Н.М. Отчет Министерству Земледелия и Государственных Имуществ: введение // Труды экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом, под руководством профессора Докучаева. Санкт-Петербург : изд. М-ва Земледелия и Гос. Имуществ, 1894. 42 с.

Видання про М.М. Сибірцева (з фонду Фундаментальної бібліотеки ХНАУ):

- Бараков П.Ф. Н.М. Сибирцев, его жизнь и деятельность // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 243–245.
- Бараков П.Ф. Предисловие // Сибирцев Н.М. Почвоведение: лекции, чит. студ. Ин-та Сел. Хоз-ва и Лесоводства в Ново-Александррии. Санкт-Петербург : тип. И.Н. Скороходова, 1901. Вып. 2. С. III–XII.
- Бараков П.Ф. Список ученых трудов Н.М. Сибирцева // Записки Ново-Александррийского Института Сельского Хозяйства и Лесоводства. Варшава, 1901. Т. 14, вып. 1. С. 6–9. 53 назв.
- Богословский Н.А. Деятельность Сибирцева в Нижегородском земстве // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 252–258.
- Глинка К.Д. Научная деятельность Сибирцева // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 245–251.
- Ґрунтознавство в Україні: історія і сучасність : монографія / Д.Г. Тихоненко, В.А. Вергунов, М.О. Горін, Н.М. Новосад ; за ред. Д.Г. Тихоненка. Харків : Майдан, 2016. 408 с.
- Жидких І.П., Голікова О.М. Увічнення пам'яті видатного вченого-ґрунтознавця М.М. Сибірцева (1860–1900) // Знання. 2015. № 9–10. С. 7. URL: <http://dspace.knau.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/1814>
- Крупеников И.А. История почвоведения от времени его зарождения до наших дней. Москва : Наука, 1981. С. 182–191.
- Крупеников И.А. Николай Михайлович Сибирцев (1860–1900) / отв. ред. Г.В. Добровольский. Москва : Наука, 1979. 109 с.
- Мацевич К.А. Сибирцев как профессор // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 264–269.
- Мигунова Е.С., Гладун Г.Б. В.В. Докучаев и лесоводство. 2-е изд., доп. Сумы, 2010. С. 29–33; 123–124; 147; 399–400; 404–407.
- Мигунова Е.С. Школа В.В. Докучаева и вопросы географии // Лесная типология. Харьков : Новое слово, 2009. С. 24–60.
- Мигунова Е.С. Лесоводство и естественные науки (ботаника, география, почвоведение) : монография. 2-е изд., дораб. и доп. Москва : ГОУ ВПО МГУЛ, 2007. С. 395–412.
- Отоцкий П.В. Сибирцев как человек // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 271–276.
- Профессор Н.М. Сибирцев. Некролог // Записки Ново-Александррийского Института Сельского Хозяйства и Лесоводства. Варшава, 1901. Т. 14, вып. 1. С. 1–6.
- Сибірцев Микола Михайлович (1860–1900) // Докучаєвці. 1816–2016 / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. Харків, 2016. С. 123. URL: <http://dspace.knau.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/555>
- Н.М. Сибирцев. Некролог // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 3. С. 173.
- Сибирцев Н.М. // Энциклопедический словарь / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Санкт-Петербург : тип. АО «Брокгауз-Ефрон», 1900. Т. 27-а, полутом 58. С. 748.
- Соболев С.С. Роль Н.М. Сибирцева в создании почвоведения // Н.М. Сибирцев. Избр. соч. : в 2 т. Москва : Сельхозгиз, 1951. Т. 1. С. 5–18.
- Соболев С.С. Роль Н.М. Сибирцева в изучении русских почв // Н.М. Сибирцев. Избр. соч. : в 2 т. Москва : Сельхозгиз, 1953. Т. 2. С. 5–16.
- Список научных работ Н.М. Сибирцева: (в хронологическом порядке) / сост.: Н.А. Богословский, К.Д. Глинка, Н.И. Криштафович, П.В. Отоцкий // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 276–281. 81 назв.
- Тихоненко Д.Г. Историчний нарис кафедри ґрунтознавства Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва (1894–2015 рр.). Харків : Майдан, 2015. 60 с.
- Ферхмин А.Р. Сибирцев как человек // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 269–271.
- Фортунатов А.Ф. Статистическая деятельность Сибирцева // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 243–276.

Список цитованих джерел

1. Бараков П.Ф. Предисловие // Сибирцев Н.М. Почвоведение: лекции, чит. студ. Ин-та Сел. Хоз-ва и Лесоводства в Ново-Александррии. Санкт-Петербург : тип. И.Н. Скороходова, 1901. Вып. 2. С. III–XII.
2. Тихоненко Д.Г. Историчний нарис кафедри ґрунтознавства Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва (1894–2015 рр.). Харків : Майдан, 2015. 60 с.
3. Богословский Н.А. Деятельность Сибирцева в Нижегородском земстве // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 252–258.
4. Фортунатов А.Ф. Статистическая деятельность Сибирцева // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 243–276.
5. Соболев С.С. Роль Н.М. Сибирцева в изучении русских почв // Н.М. Сибирцев. Избр. соч. : в 2 т. Москва : Сельхозгиз, 1953. Т. 2. С. 5–16.
6. Глинка К.Д. Научная деятельность Сибирцева // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 245–251.
7. Мацевич К.А. Сибирцев как профессор // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 264–269.
8. Отоцкий П.В. Сибирцев как человек // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 271–276.
9. Ферхмин А.Р. Сибирцев как человек // Почвоведение. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2, № 4. С. 269–271.
10. Крупеников И.А. Николай Михайлович Сибирцев (1860–1900) / отв. ред. Г.В. Добровольский. Москва : Наука, 1979. 109 с.

